

В. С. МАКАРЭВІЧ

ДРОБНАЯ ШЛЯХТА Ў СТРУКТУРЫ СЕЛЬСКАГА НАСЕЛЫНШТВА МІНСКАЙ ГУБЕРНІ Ў 70-я гг. XIX ст.

На основе данных 1870 г. Анализируется конфессиональный состав и количество деклассированной мелкой сельской шляхты по уездам Минской губернии. Делается вывод, что здесь преобладала шляхта православной конфессии, наибольший процент которой был в юго-восточных уездах губернии, а католической - в северо-западных. В 70-е гг. XIX в. часть мелкой шляхты так и не была окончательно деклассирована, находилась за пределами формальных сословных границ.

Under the data of 1870, the confessional composition as well as the number of declassified rural gentry (yeomanry) of Minskaya province (gubernja) are analysed. The author comes to the conclusion that among the yeomanry of Minskaya province hear orthodox confession was predominant, mostly in the south-eastern parts and catholic - in the north-western parts. In the 70-s part of yeomanry was not declassified yet. It was placed beyond the classes of official social structure.

Шляхецкае саслоўе на Беларусі ніколі не з'яўлялася аднатыпнай сацыяльнай структурай. Гістарычна яно было падзелена на шэраг нефармальных катэгорый, роўных толькі ў прававым сэнсе. Першыя спробы абмежаваць палітычныя правы шляхецкай «галоты», як пеяратыўна называлі дробную шляхту, былі закладзены ў канстытуцыі 3 мая 1791 г., але да фактычнага прымянення палажэнняў канстытуцыі не дайшло.

Пасля далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі на ўсё шляхецкае саслоўе было распаўсюджана дзеянне Даравальнай граматы расійскаму дваранству 1785 г. Аднак паўнотой палітычных правоў маглі карыстацца толькі спадчыннымя ўладальнікамі населеных маёнткаў. Бяднейшая шляхта, якая складала пераважную большасць шляхты на Беларусі, стала аб'ектам дэкласацыі з боку імперскіх улад.

Тэрмін «дробная шляхта» аб'ядноўваў усю былую шляхту Рэчы Паспалітай, якая не ўпісвалася ў расійскі стандарт тэрміна «дваранін», што значыць не валодала «дваранскай» уласнасцю і ўтрымлівалася за кошт фізічнай, падзённай альбо інтэлектуальнай працы ў вёсцы, пры маёнтку ці пры двары памешчыка, альбо ў горадзе, за выключэннем дзяржаўнай службы. Частка дробнай шляхты дакументальна даказала дваранскае паходжанне перад дэпартаментам герольдыі Сената, аднак да яе таксама традыцыйна прымяняўся тэрмін «дробная шляхта».

Адзначым, што ў адпаведнасці з законам ад 19 кастрычніка 1831 г. шляхты як асобнай катэгорыі ў структуры грамадства не павінна было

існаваць, аднак нават у афіцыйнай перапісцы гэты тэрмін працягваў ужывацца ў адносінах да шляхты, якая не падыходзіла пад стандарт расійскага дваранства.

Дробная шляхта ўсяляк супраціўлялася палітыцы «разбору шляхты», намагалася пазбегнуць залічэння ў іншыя катэгорыі, не жадала злівацца з сялянствам насуперак намаганням улад, моцна трымалася традыцыі і пачуцця асаблівасці, надалей выразна адрознівалася ад сялян, у тым ліку міфалагізаванай гістарычнай свядомасцю. Можна знаходзіць тут культурныя і ментальныя адрозненні. Усё гэта стала прычынай паяўлення паўфармальнай катэгорыі шляхты, якую ўлады намагаліся не адасабляць у прававым сэнсе, а якая ва ўрадавай дакументацыі не магла не разглядацца як асобная катэгорыя насельніцтва. У бюракратычнай перапісцы яе называлі «былой дробнай шляхтай», «былой польскай шляхтай», «польская шляхта», часам проста «шляхта» і інш. У адносінах да «былой шляхты» выдаваліся і асобныя распараджэнні і указы.

Акрэсленне «польская», якое даволі часта ўжывалася ў словазлучэнні са словам «шляхта», указвала хутчэй на паходжанне прававога статусу шляхціча з «польскіх» часоў, чым на яго этнічнае паходжанне. Тэрмін ужываўся ў гістарычна-палітычным значэнні, хоць у канцы XIX ст. пад уплывам працсаў фарміравання сучасных нацый, змены палітычнага разумення польскасці на культурна-этнічнае ўсё часцей можна заўважыць выкарыстанне тэрміна ў яго нацыянальным значэнні.

У артыкуле аналізуецца колькасць і канфесійны склад дробнай шляхты Мінскай губерні, якая не здолела даказаць сваё дваранскае паходжанне і была дэкласавана ў катэгорыі аднадворцаў і грамадзян заходніх губерняў, а таксама дробнай шляхты, якая засталася па-за афіцыйнымі саслоўнымі межамі, не будучы зацверджана ні ў дваранстве, не ўключана ў склад сялянства. Апошняя катэгорыя ўзнікла ў 1864 г. у выніку пазбаўлення ўсіх дваранскіх правоў і прывілей шляхты, дваранства якой не было пацверджана дэпартаментам герольдыі расійскага Сената.

Да разглядаемай катэгорыі дробнай шляхты залічаны таксама фармальныя да моманту іх ліквідацыі ў 1868 г. катэгорыі «аднадворцаў» і «грамадзян», утвораныя з часткі дробнай шляхты па указу ад 19 кастрычніка 1831 г.¹

Інфармацыя пра дробную шляхту, зацверджаную ў дваранстве, адсутнічае ў асноўнай крыніцы, выкарыстанай да аналізу, паколькі яна не належала да падаткаабкладзеных катэгорый і лічылася ў складзе дваранства. Такая дробная шляхта засталася па-за межамі разглядаемай катэгорыі. Такім чынам, аналізам ахоплена дэкласаваная да катэгорый аднадворцаў і грамадзян дробная шляхта, а таксама шляхта, не прылічаная яшчэ па невядомых прычынах да саслоўяў сялян і мяшчан.

Артыкул падрыхтаваны ў асноўным паводле дадзеных перапісу сельскага насельніцтва Мінскай губерні па стану на 1 студзеня 1870 г. Правядзенне перапісу было ініцыявана ўладамі і рэалізоўвалася, напэўна, павятовымі органамі МУС. Вынікі перапісу былі выдадзены асобным томам - «Список волостей, обществ и селений Минской губернии» - без пазначэння месца і года выдання*.

Праца з крыніцай выявіла магчымасць атрымання звестак, карысных для даследчыка сацыяльнай гісторыі Беларусі. Аналіз дадзеных дазваляе зазірнуць унутр структуры той часткі сельскай дробнай шляхты Мінскай губерні, якая знаходзілася на мяжы дэкласацыі альбо ўжо была дэкласавана, і, што вельмі важна, рэканструяваць яе канфесійны склад па паведах губерні, што дазваляюць зрабіць звесткі аб прыходзе, да якога належалі жыхары кожнага з населеных пунктаў.

* Адзін экзэмпляр спісу знаходзіцца ў НГАБ у Мінску і выкарыстоўваецца галоўным чынам для вызначэння прыналежнасці населеных пунктаў да прыходу падчас правядзення генеалагічных пошукаў.

Вялікім недахопам крыніцы з'яўляецца адсутнасць звестак пра механізм збору інфармацыі для састаўлення спіса. Таму атрыманыя дадзеныя адносна дробнай шляхты варта было б параўнаць з іншымі матэрыяламі, якія, на жаль, не выяўлены альбо адсутнічаюць.

Спіс быў складзены па паведах без прымянення адзінай схемы ў вызначэнні саслоўнай прыналежнасці перапісваемага насельніцтва. Мясцовыя органы адвольна вызначалі саслоўную прыналежнасць перапісваемых, што, з аднаго боку, не дало магчымасць для стварэння адзінай універсальнай схемы структуры сельскага насельніцтва губерні, але, з другога - дазваляла вызначыць памежныя катэгорыі, катэгорыі з няпэўным прававым статусам, іх колькасць і канфесійны склад.

Па кожным павеце ў спісе фігуруюць наступныя катэгорыі: «сяляне-ўласнікі», «былыя дзяржаўныя сяляне», «вольныя людзі», а таксама катэгорыі, якія праходзяць па спісу толькі аднаго або некалькіх паведаў: «аднадворцы», «грамадзяне», «былыя аднадворцы», «былыя грамадзяне», «аднадворац неаселы», «былыя дваравыя людзі», «яўрэі-землеўласнікі», «незацверджаныя дваране», «незацверджаныя герольдыя дваране», «пералічыўшыся з былой польскай шляхты», «былая шляхта», «былая польская шляхта», «сяляне былой польскай шляхты», «са шляхты», «аднадворцы на ўласных землях з незацверджанай шляхты», «неаселыя прыпісаныя грамадзяне».

З матэрыялаў вынікае, што вызначэнне саслоўнай прыналежнасці дробнай шляхты выклікала найбольшыя цяжкасці ў працы перапісчыкаў. Адрозненні ў вызначэнні катэгорыі, да якой перапісчыкі розных паведаў запісвалі дробную шляхту, сведчаць пра яе няпэўны і неакрэслены прававы статус, асабліва тых шляхцічаў, хто ўхіліўся ад працэдур залічэння да аднадворцаў і грамадзян. Мерапрыемствы па залічэнні шляхты, якая не здолела даказаць свайго дваранскага паходжання, да падаткаабкладзеных катэгорый насельніцтва праводзіліся ўладамі ўжо з пачатку XIX ст. У 30-я гг. такая палітыка была актывізавана - шляхту, не даказаўшую дваранскага паходжання, было загадана прылічваць у спецыяльна ўтвораныя катэгорыі «аднадворцаў» і «грамадзян» заходніх губерняў.

Факт наяўнасці катэгорый аднадворцаў і грамадзян у спісе наводзіць на думку аб маруднасці адміністрацыйна-паліцэйскага апарату імперыі, павольнасці ў дзеяннях мясцовай адміністрацыі, паколькі ў адпаведнасці з царскім указам 1868 г. (за два гады да састаўлення спіса) аднадворцы і грамадзяне былі далучаны да «сельскіх і гарадскіх абывацеляў», а гэта значыць у склад саслоўяў сялян і гараджан². У спісе яны фігуруюць, аднак у некаторых паведах гэтыя катэгорыі запісаны ўжо як «былыя аднадворцы» ці «былыя грамадзяне», але, тым не менш, не прыпісаны да сялян. Не маем магчымасці вызначыць, наколькі рэальна змяніўся статус аднадворцаў і грамадзян пасля указа 1868 г., аднак наяўнасць іх у спісе можа сведчыць аб фармальным змяненні іх статусу і захаванні «de facto» як асобнай катэгорыі насельніцтва.

Наяўнасць у спісе нефармальных катэгорый, якіх не існавала афіцыйна ў Расійскай імперыі («незацверджанай у дваранстве шляхты», «былой польскай шляхты» і інш.), сведчыць аб працяглым існаванні катэгорыі шляхты, якая на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў - з 30-х гг. XIX ст. не была залічана ў падаткаабкладзеныя катэгорыі насельніцтва і ў той жа час не змагла пацвердзіць свайго дваранства - знаходзілася па-за фармальна вызначанымі саслоўнымі межамі.

Улады змагаліся з падобным станам рэчаў, праводзячы ў рамках палітыкі «разбору шляхты» перавод яе ў катэгорыі аднадворцаў, грамадзян, дзяржаўных сялян, пагражаючы сібірскай ссылай асобам, ігнаруючым прыпіску. Па закону ад 19 кастрычніка 1831 г. шляхты як катэгорыі, афіцыйна прызнанай уладамі, не павінна было існаваць, аднак рэчаіснасць далёка

разыходзілася з намерамі ўлад. Адметнасць былой шляхты яшчэ доўга захоўвалася ў сацыяльнай структуры. Значная частка дробнай неаселай шляхты пазбягала ўсялякага ўліку, а частка ваколічнай і чыншавай шляхты падавала паперы на прызнанне расійскага дваранства ў дваранскія сходы і герольдыю, шматгадова чакаючы чаргі на разгляд справы. Фармальна такая шляхта заставалася пры ранейшых правах, не будучы прыпісанай да сялян, мяшчан, аднадворцаў ці грамадзян, але не атрымлівала і паўнаты дваранскіх прывілей.

Пры падліку колькасці дробнай шляхты ўлічаны ўсе фармальныя і нефармальныя катэгорыі, наяўныя ў спісе, на якія была падзелена перапісчыкамі дробная шляхта.

У спісе Пінскага павета сярод 38 053 рэвізскіх душ сельскага насельніцтва налічвалася 1100 рэвізскія душы былой шляхты і 643 душы аднадворцаў, што разам складае 4,6 % ад вясковага насельніцтва, прыпісанага да валасцей і сельскіх таварыстваў. У Мазырскім павеце перапісчыкі не выдзелілі асобную катэгорыю «шляхта», але ўсе аднадворцы былі пазначаны як «аднадворцы былой шляхты» і складалі 5,14 % насельніцтва валасцей і сельскіх таварыстваў павета. У спісе Рэчыцкага павета дробная шляхта была перапісана як аднадворцы і складала 2,3 % насельніцтва валасцей і сельскіх таварыстваў павета. У Слуцкім павеце сярод 46 339 рэвізскіх душ запісана восем грамадзян і 1263 аднадворцы. Разам яны складалі 2,74 % вясковага насельніцтва павета. У Бабруйскім павеце «аднадворцы», «граждане», «былая польская шляхта» і «незацверджаныя дваране» складалі 3,35 % сельскага насельніцтва павета; у Барысаўскім павеце дробная шляхта складала 1,3 %; у Ігуменскім - 6,51 %; у Мінскім - 4,9 %, а ў Наваградскім - 2,8 % сельскага насельніцтва валасцей³.

Дробная шляхта каталіцкай канфесіі пераважала ў Мінскай губерні толькі ў Наваградскім павеце, дзе складала 61,7 %. Адпаведна праваслаўнай дробнай шляхты ў гэтым павеце было 38,3 %. Ва ўсіх астатніх паветах губерні сярод дробнай шляхты дамінавала праваслаўная канфесія. У Мінскім павеце каталіцкай шляхты было 32,4 %; у Слуцкім - 16,3 %; у Ігуменскім - 11,9 %; у Бабруйскім - 22,5%; у Барысаўскім - 1,6%; у Пінскім - 4,5% (адзіны каталіцкі засценак Белае-Возера). У спісе Мазырскага павета не ўказваецца канфесійная прыналежнасць парафіі, таму, каб пазбегнуць памылкі, мы не ўлічваем звесткі па Мазырскаму павету. У Рэчыцкім павеце каталіцкая дробная шляхта складала 30,84 % і адносілася толькі да двух каталіцкіх прыходаў - Рэчыцкага і Востраглядавіцкага⁴.

Табліца 1

Дробная шляхта (аднадворцы, граждане, былая шляхта, незацверджаныя дваране і інш.) у структуры сельскага насельніцтва Мінскай губерні па стану на 1 студзеня 1870 г., %

Паветы	Дробная шляхта ў структуры сельскага насельніцтва	Праваслаўныя	Каталікі
Наваградскі	2,8	38,3	61,7
Мінскі	4,9	67,6	32,4
Слуцкі	2,74	83,7	16,3
Ігуменскі	6,51	88,1	11,9
Барысаўскі	1,3	98,4	1,6
Бабруйскі	3,35	77,5	22,5
Пінскі	4,6	95,5	4,5
Мазырскі	5,14	?	?
Рэчыцкі	2,3	69,2	30,8
Па губерні	3,74	77,29*	22,71*

*Дадзеныя без уліку звестак па Мазырскаму павету

Адзначым, што ў спісе адсутнічаюць звесткі аб дробнай шляхце, якая ўжо ў ранейшыя гады была пераведзена ў падаткаабкладзеныя катэгорыі насельніцтва па законах ад 14 мая 1830 г., 17 чэрвеня 1857 г. і 31 снежня 1865 г. альбо пераселена ва ўнутраныя губерні імперыі, а таксама пра

дробную шляхту, якой удалося пацвердзіць свае дваранскае паходжанне. Частка дробнай шляхты магла быць залічана да катэгорыі «вольных людзей», на што ўскосна ўказвае факт таго, што вельмі часта «вольныя людзі» пражывалі ў тых жа самых ваколіцах, што і дробная шляхта.

У спіс 1870 г. не трапіла таксама частка насельніцтва, якая па звестках з іншых крыніц лічыла сябе шляхтаю. Так, у спісе 1870 г. мясцовасць Лахва Мазырскага павета пазначана як тэрыторыя, населеная пераважна сялянамі-ўласнікамі і толькі 37 аднадворцамі. Між тым у часопісе «Wista» за 1895 г. Напалеон Роўба піша, што ў маёнтку Вінгенштэйнаў Лахва (былыя Радзівілаўскія ўладанні. - В. М.) насельніцтва «да сённяшняга дня называв сябе шляхтаю»⁵.

Захаваліся і іншыя дадзеныя адносна канфесійнага складу дваранства Мінскай губерні. Напрыклад, дадзеныя духоўных кансісторый за 1863 г. не ўлічваюць аднадворцаў і грамадзян, дэкласаваную шляхту, а ўлічваюць у асноўным толькі дваранства, зацверджанае герольдыяй, у тым ліку памешчыкаў, чыноўнікаў, асабістых дваран і сярэднезаможную шляхту, а таксама шляхту, якая працягвала працэдуру легітымізацыі.

Табліца 2

Колькасць і суадносіны дваран і чыноўнікаў праваслаўнай і каталіцкай канфесій у Мінскай губерні па звестках духоўных кансісторый на 1863 г.⁶

Паветы	Дваране патомныя і		асабістыя, чыноўнікі	
	праваслаўныя	каталікі		
	колькасць	0/0	колькасць	%
Мінскі	1 131	7	14 896	93
Барысаўскі	348	4	8 176	96
Ігуменскі	2 342	18	10 652	82
Бабруйскі	2 280	39	3 637	61
Слуцкі	6 814	37	11 499	63
Рэчыцкі	281	13	1 869	87
Пінскі	9 312	78	2 639	22
Мазырскі	2 652	54	2 218	46
Навагрудскі	286	5	5 189	95
Разам у павятовых гарадах	1 759	27	4 765	73
У паветах	23 687	30	56 010	70
Разам па губерні	25 446	30	60 775	70

Дадзеныя кансісторый істотна адрозніваюцца ад дадзеных спіса 1870 г. Паводле іх, сярод дваран было толькі каля 30 % праваслаўных. Можна зрабіць выснову, што чым вышэй было маёмаснае і прававое становішча шляхціцаў і дваран, тым большы быў сярод іх працэнт каталікоў. Сярод найбяднейшай шляхты - аднадворцаў і грамадзян, дэкласаванай шляхты ў большасці паветаў Мінскай губерні пераважала якраз праваслаўная шляхта, пра што сведчыць спіс 1870 г. Дадзеныя дзвюх крыніц пацвярджаюць высокі працэнт праваслаўнай шляхты ў паўднёва-ўсходняй частцы Мінскай губерні - на Палессі, Случчыне, Бабруйскім павеце.

Цікавае выклікае доволі вялікая колькасць катэгорыі «грамадзян» сярод сельскага насельніцтва губерні ў спісе 1870 г. Да «грамадзян» прыпісвалі, як правіла, гарадскую, «бруковую» дробную шляхту. У дадзеным выпадку да грамадзян была прылічана не гарадская, а сельская шляхта. Так, у Барысаўскім павеце іх было перапісана 251 рэвізская душа (што амаль у два разы перавышала колькасць аднадворцаў); у Ігуменскім павеце - 921 душа, у Мінскім - 246. Па Навагрудскаму павету яны не пазначаны і, відаць, былі залічаны ў катэгорыю «пералічыўшыхся з былой польскай шляхты». У Слуцкім павеце восем грамадзян, у Пінскім, Мазырскім і Рэчыцкім паветах у спісе яны не лічацца, у Бабруйскім павеце грамадзян перапісана 142 рэвізскія душы.

Наяўнасць грамадзян у спісе наводзіць на думку аб міграцыі гарадской шляхты, аднак такое меркаванне наўрад ці можа адпавядаць рэчаіснасці.

Цяжка ўявіць, каб у вёску Цэль Ігуменскага павета перасялілася аж 200 грамадзян. На дадзены момант не можам адказаць на пытанне: чаму такая колькасць сельскай дробнай шляхты была запісана ў катэгорыю «грамадзяне». Хутчэй за ўсё, яны самі пажадалі прыпісацца менавіта да гэтай катэгорыі падаткаабкладзенага насельніцтва, што дазвалялася законам у 50-я гг. XIX ст.

У Пінскім павеце па спісу 1870 г. шляхта, запісаная як «былая шляхта», у два разы перавышала колькасць «аднадворцаў», што, магчыма, было вынікам непаслядоўнасці правядзення палітыкі разбору шляхты ў палескім рэгіёне і спрыяла ўстойлівасці яго сацыяльнай структуры. Рэгіён быў аддалены ад губернскага цэнтра, а населеныя пункты фактычна адрэзаны ад шляхоў зносін на працягу значнай часткі года. Мерапрыемствы ўрада па пералічэнні шляхты ў аднадворцы тут праводзіліся менш паслядоўна. Магчыма, праблема «разбору» праваслаўнай шляхты, якой было ў рэгіёне значна больш за каталіцкую, непакоіла ўлады меней, чым праблема «разбору» каталіцкай шляхты.

Асаблівасцю Пінскага павета быў канфесійны склад дробнай шляхты. Паводле спісу 1870 г., 95,5 % пінскіх шляхцічаў належалі да праваслаўнай канфесіі. Гэтым павет выразна адрозніваўся ад паўночна-заходніх паветаў губерні - Наваградскага і Мінскага. Каталіцкім у Пінскім павеце быў толькі адзін засценак-Белае-Возера, у якім пражывала 79 рэвізскіх душ.

Сярод населеных пунктаў Мазырскага павета вартыя ўвагі сёлы Рубель, Велемічы і засценак Альпень. Гэтыя населеныя пункты стваралі асобнае Альпенскае таварыства, якое складалася практычна толькі з аднадворцаў. Падобная з'ява, калі вясковыя таварыствы складаліся з «былой шляхты», была распаўсюджана амаль выключна на Палессі. Па законах 1865 і 1868 гг. стварэнне аднадворчаскіх таварыстваў дазвалялася толькі ў выключных выпадках, пры немагчымасці далучэння аднадворчаскіх засценкаў да бліжэйшых сялянскіх таварыстваў⁷.

Дробная шляхта Беларусі, будучы доўгі час аб'ектам дэкласацыі, у 70-я гг. XIX ст. заставалася адметнай і заўважальнай часткай сацыяльнай структуры насельніцтва. Мясцовыя ўлады мелі цяжкасці з прыпісаннем часткі былой шляхты да канкрэтна вызначаных катэгорый падаткаабкладаемага насельніцтва, што тлумачылася яе нявызначаным прававым статусам. Сярод дэкласаванай шляхты, аднадворцаў і грамадзян Мінскай губерні большасць належала да праваслаўнай канфесіі - 77 %, да каталіцкай - 23 %. Найбольшы працэнт праваслаўнай дэкласаванай шляхты быў у паўднёвых паветах губерні, каталіцкай - у Наваградскім і Мінскім паветах. Можна адзначыць наступную заканамернасць: чым ніжэйшы быў прававы і маёмасны статус шляхты, тым больш сярод яе было праваслаўных, пра што сведчыць параўнанне дадзеных кансісторый 1863 г. і дадзеных спіса 1870 г.

Катэгорыі дробнай шляхты, якія ўжо былі дэкласаваны (пераведзены ў аднадворцы і грамадзяне) альбо знаходзіліся на мяжы дэкласацыі на пачатак 70-х гг. XIX ст., складалі не менш 3,7 % сельскага насельніцтва Мінскай губерні.

¹ Гл.: Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 2. СПб., 1831. Т. 6. №4869.

² Гл.: Там жа. 1868. Т. 43. № 45505.

³ Гл.: Список волостей, обществ и селений Минской губернии. Составлен по состоянию на 1 января 1870 г. [Б. г. I месца выд.]

⁴ Гл.: Там жа.

⁵ Rouba N. Łachwa i jej mieszkańcy//Wisła, 1895. Т. 9.

⁶ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Минская губерния. Ч. 1 / Под ред. М. Зеленского. СПб., 1864. С. 415.

⁷ Гл.: ПСЗ РИ. 1865. Т. 40. № 42858; 1868. Т. 43. № 45505.